

TONYUKUK YAZITININ 13. SATIRINDAKİ DEYİM ÜZERİNDE YENİ BİR OKUMA VE ANLAMLANDIRMA ÖNERİSİ*

Erhan AYDIN**

Öz: İki taştan oluşan ve ilki ikincisine göre daha iyi durumda olan Tonyukuk yazıtı, hem söz varlığı, atasözleri ve deyimler hem de tarihî olayların anlatılışı bakımından eski Türk yazıtları içerisinde ayrı bir yere sahiptir. Yazıtın bizzet Tonyukuk tarafından yazdırıldığı ve diktilirildiği düşünülmektedir. Yazıt, Köktürklerin fetret döneminden sonra yeniden nasıl ortaya çıktıkları konusunu anlatması ve bu dönemde cereyan eden olayları vermesi bakımından da değerlidir.

Tarihî Türkçenin söz varlığına önemli katkılarda bulunan yazıtı değerli kılan özelliklerden biri, çok sayıda atasözü ve deyim yer verilmiş olmasıdır. Bunların bir bölümü rabatlıkla anlaşılabilmiş, bir bölümü üzerinde ise pek çok tartışma yapılmıştır. Özellikle bugün nasıl olduğunu tam olarak bilemediğimiz bazı atasözleri ve deyimler, yazıtı kültür tarihi bakımından değerli kalmaktadır.

Çinli, Kitanlı ve Oğuzlardan oluşan üçlü işbirliğinin mimarı olarak gördüğümüz Oğuzların kastedildiğini anlamak gerektiği önerilecektir. Makalede öncelikle yazıt üzerinde yayınları bulunan araştırmacıların okuma ve anlamlandırmaları değerlendirilecek, ardından ise yeni bir okuma ve anlamlandırma sunulacaktır. Okuma ve anlamlandırma önerisindeki sözcükler üzerinde de değerlendirmelerde bulunulacaktır.

Anahtar Sözcükler: Köktürkler, Eski Türk Yazıtları, Tonyukuk yazıtı, Oğuzlar, atasözü, deyim.

A New Reading and Interpretation Proposal on the Idiom in Line 13th of the Tonyukuk Inscription

Abstract: Composed of two stones and the first one is better than the second, the Tonyukuk inscription has a special place among the old Turkic inscriptions both in terms of vocabulary, proverbs and idioms and narration of historical events. The inscription is thought to have been printed and erected by Tonyukuk himself. The inscription is also valuable in terms of explaining how Köktürk emerged again after the period of the interregnum and giving the events that took place in this period.

One of the features that makes the inscription valuable, which makes a significant contribution to the vocabulary of historical Turkic, is that there are many proverbs and idioms. Some of these have been easily understood and many discussions have been made on some of them. In particular,

* Bu makale 25-27 Ekim 2018 tarihinde Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü tarafından düzenlenen “IV. Uluslararası Dil ve Edebiyat Araştırmaları Sempozyumu” için hazırlanmış, bildiri kabul edilmiş, ancak yoğun iş yükünden dolayı katılma ve sunma imkânı elde edilememiştir. Hülya Yıldız’ın 2018 yılının son günlerinde yayımlanan ve aynı deyim üzerinde duran makalesini, doğal olarak görmek ve incelemek mümkün olmadı. Şimdi elinizdeki yeniden düzenlenmiş makalede, anılan yayındaki okuma ve anlamlandırma da incelenmiş ve dolayısıyla makaledeki önceki okuyuşlar bölümüne eklenmiştir.

** Prof. Dr., İnönü Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi, Malatya/TÜRKİYE. E-posta: ayerhan@gmail.com, ORCID No: 0000-0003-4795-7320

some proverbs and idioms, which we do not know exactly how they are today, make the inscription valuable in terms of cultural history.

*In this article, a new reading and interpretation proposal will be presented on an idiom that we think is not fully understood even if there are not many different readings. In this sentence, it will be suggested that it is necessary to understand that the Oghuzs, which we see as the builder of the triple alliance consisting of Chinese, Khitanese and Oghuzs, which is mentioned on the 6th line of the south face of the first stone and generally read in the form of *özçü taşın tutmuş tæg biz* or *öz içi taşın tutmuş tæg biz*, is described in the inscription. In the paper, reading and interpretation of researchers who have publications on the inscription will be evaluated first, and then a new reading and interpretation will be presented. Evaluations will also be made on the words in the reading and interpretation suggestion.*

Keywords: *Köktürk, Old Turkic Inscriptions, Tonyukuk Inscription, Oghuzs, proverb, idiom.*

Giriş

Tonyukuk yazıtı, söz varlığı, atasözleri ve deyimleri ile tarihî olaylardan elde ettiğimiz bilgiler bakımından eski Türk yazıtlarının tümü içerisinde ayrı bir yere sahiptir. Yazıtı iki taştan oluşmakta olup birinci taş diğerine göre daha iyi durumdadır. Yazıtın bizzat Tonyukuk tarafından yazdırıldığı ve diktirildiği genel kanaattir. Kendisi bizzat yazmamış olsa da yazılırken başında bulunduğunu söyleyebiliriz.

Türk runik harfli eski Türk yazıtlarının tümünü göz önüne aldığımızda atasözleri ve deyimler bakımından Tonyukuk yazıtını ayrı bir yere koymamız gerekir. Anlattığı her olayın ardından bir atasözü veya deyim ile anlatımı güçlendirmesi, hem şahsının hem de yazıtının değerini artırmaktadır.

Yazıtta geçen atasözleri ve deyimlerden bir bölümü üzerinde müstakil çalışmalar bulunmakla birlikte, bugün nasıl olduğunu tam olarak bilemediğimiz bazı deyim ve atasözleri üzerinde pek çok tartışma yapılmıştır. Örneğin yazıtın 6. satırının başında bulunan fiilin tam teşhis edilememesinden dolayı türlü biçimlerde okunmuş ve dolayısıyla da farklı anlamlara yol açmıştır. Merhum Mustafa Necati Sepetçioğlu'nun *Sonsuza Uyanan Taşlar* adlı kitabındaki çeviriden esinlenerek *Toruk bukalı semiz bukalı irakda böñ<r>eser? semiz buka toruk buka teyin bilmez ermiş teyin* “Zayıf boğa ile semiz boğa uzakta böğürse, semiz boğa mı zayıf boğa mı olduğu bilinmezmiş.” (Aydın 2008) okumuş ve anlamlandırmıştır.

Bu makalede, 1. taşın güney yüzünün 6. satırında geçen ve benzetmeden yararlanılarak kurulduğunu düşündüğümüz bir deyim için farklı bir okuma ve anlamlandırma önerisinde bulunulacaktır. 13. satır olarak da tanınan güney yüzünün 6. satırının başında bulunan bu deyim genellikle şöyle okunmuş ve anlamlandırılmıştır: *Özçe taşın tutmuş teg biz* “Kendimizce dışarıyı tutmuş gibiyiz.” veya *öz içi taşın tutmuş teg biz* “Kendi iç (kuvvetler)i (ile) dış (topraklar)ı tutmuş gibiyiz.”

1. Önceki Okuma ve Anlamlandırmalar

Bu bölümde Tonyukuk yazıtının ilk naşiri Radloff'tan günümüze kadar yapılan yayınlarda, deyim'in bulunduğu yerin nasıl okunup anlamlandırıldığı değerlendirilecektir.

Radloff 1899: *Üzäçi(?) taşın tutmuş tæg biz* “dann ist es, als ob wir ihren Zauber(?) - Stein gefasst haben” (s. 7). Radloff, notlarında *üzäçi* okuduğu sözcüğün bilinmediğini, yine de bir tür taş olabileceğini, *taşın* biçiminde okunabileceğini ancak ikinci ünlünün yazılmamış olduğunu belirtir. Belki *üzüt* ‘kötü ruh’ sözcüğünden *üzütçi* okunarak “sihirli taş” anlamında bir tür muska olabileceğini ifade eder (s. 41-42).

Ross 1930: “We are, as it were, fastened to a stone by the Will(?) of Fate.” (s. 39). Ross sözcüklerin anlamlarının dışına çıkarak çevirerek esasen durumu cümlelerin gelişine göre “kaderin iradesi”ne bağlar.

Thomsen 1935: “Biz talin iradesine göre bir taş ile tutulmuş gibi oluruz (?)” (s. 113).

Orkun 1936: *Özeçi taşın tutmuş teğ biz* “taşla tutulmuş gibi tehlikede olacağız” (s. 104). Bu arada Orkun’un, satırın başındaki *kaltaçı biz* ifadesini *kelteçi biz* biçiminde okuduğunu belirtmek gerekir.

Malov 1951: *Öz içi taşın tutmuş² tæg biz* “Predostavleniye samim sebe (ili: mı ostanemsysa, kak bı derja svoyu vnutrennost’ vnešnost’yu svoyego sutsestva)” (s. 62 ve 66). Malov’un, esasen iki türlü anlam vererek deyimini nasıl bir anlamda olduğuna karar veremediği görülmektedir. İlk anlamda “kendimizi kurtaralım”, ikincide ise “varlığımızın dış tarafını tutuyormuş gibiyiz” gibi bir anlam vermek ister.

Aalto 1958: *Özçâ taşın tutmuş tæg biz* “Bis ins Innere werden wir von aussen her gefasst(?) werden” (s. 34-35). Aalto’nun öz olarak “iç” ve “dış” sözcüklerinin karşıtlığı çerçevesinde anlamlandırdığı görülmektedir. Notlarında ise, Ramstedt’in, satırın başındaki *kaltaçı biz* sözcük öbeğini *akaltaçı biz* okuduğunu ve “wir werden angefallen” anlamıyla karşıladığını ayrıca *kaltaçı biz*’den sonraki bölümü “wir sind wie in einem Bach (~Tal) von Steinen gefangen” biçiminde anlamlandırdığını belirtir. Aalto ayrıca Thomsen ve Malov’un anlamlandırma önerilerine de değinir. (s. 53).

Giraud 1961: *Üzçi taşın tutmuş tæg-biz* “Ils nous briseront. Nous serons comme lapidés” (s. 54 ve 82). Giraud’nun çevirisinden, ‘taş’ anlamında düşündüğü ortaya çıkmaktadır. Açıklamalarında ise, Malov ve Orkun’un okuyuş ve anlamlandırmasını andıktan sonra *üzçi* okuyuşunu *üz-* fiiline bağlamak ister ve sözlükte ise *üz-* fiiline ‘user par frottement, briser’ anlamını verir. (s. 156).

Stebleva 1965: *Öz içi taşın tutmuş tæg biz* “slovno vıvernuvšis’ nutrom naruju” (s. 87 ve 125). Stebleva’nın da “iç” ve “dış” sözcüklerinin karşıtlığından hareket ettiği anlaşılmaktadır.

Tekin 1968: *Öz (i)çi taşın tutmuş tæg biz* “Its seems as if we are holding the exterior with our own interior (i. e., with our own forces)” (s. 250 ve 284). Çeviride “iç” ve “dış” karşıtlığının temel alındığı görülmektedir.

Ergin 1970 (2011): *Öz içi taşın tutmuş teg biz* “Kendi içi dıştan tutulmuş gibiyiz.” (s. 68-69).

Aydarov 1971: *Öz içi taşın tutmuş teg biz* “slovno vıvernuvšis’ nutrom naruju.” (s. 326). Aydarov da “iç” ve “dış” karşıtlığından yararlanmıştır.

Recebov-Memmedov 1993: *Öz içi taşın tutmuş tæg biz* “biz öz içini, bayırını tutmuş tek kalacağız (yani: Muhasirede galacağız)”. (s. 118 ve 122).

Tekin 1994: *Öz içi taşın tutmuş tæg biz* “Kendi iç (kuvvetler)i (ile) dış (topraklar)ı tutmuş gibiyiz.” (s. 6-7).

Tekin 1995: *Öz içi taşın tutmuş teğ biz* ‘Kendi iç (kuvvetler)i (ile) dış (topraklar)ı tutmuş gibiyiz’. (s. 84-85).

Rybatzki 1997: *Özçâ taşın tutmuş tæg biz* “(dann) kommt unser Vorrücken zum Stillstand. Wir werden umkreist sein.” (s. 50 ve 95). Rybatzki notlarında, cümlelerin sözcük sözcük “wie selbst die eigene Aussenseite haltend (werden) wir (sein)” olarak

anlamlandırılabilceğini öne sürmektedir. Ayrıca naşirlerce tam olarak anlaşamadığını ve fantezi dolu anlamlandırmalar yapıldığını düşünmekte ve ilk sözcüğün son harfinin *i/i* değil *a/e* olabileceğini belirtmektedir. (s. 95, not 248).

Tekin 2000: *Öz (i)çi taşın tutmuş tæg biz.* (s. 222).

Taube 2002: *Özçâ taşın tutmuş tæg biz* “sind wir wie ein sein eigenes Äußeres festgehalten Habender.” (s. 338).

Karjaubay 2003: *Öz içi tısın tutmuş teg biz* “biz öz iş-sırtımızdı ustap kana kalamız.” (s. 217 ve 222).

Berta 2004: *Öz^oçi taşın tul^omws tæg biz* “[olyanok] leszünk mint az [aminek] saját belseje fogja meg a külsejét” (s. 51 ve 77). Berta ayrıca *özçi* okuyuşunun son harfi olan *i*'nin *a/e*'yi gösteren harf de olabileceğini ve bu bağlamda Rybatzki'nin de aynı şekilde düşündüğünü belirtir. (s. 77, not 943).

Joldasbekov-Sartkojaulı 2005: *Öz içi tısın tutmuş teg biz* “öz işi-tısımızdı ustap kana kalamız” (s. 316).

Geng 2005: *Öz içi taşın tutmuş tæg biz* “我们将无救、我们将腹背 (直译: 内外) 受敌= Bize karşı içimiz ve dışımız düşmanla dolu.” (s. 97).

Tuguşeva 2008: *öz (i)çi t(a)s(t)n tutm(t)s t(e)g biz* “No, phoje, mı [v sostoyanii] sohranit' (bıkv. uderjat') svoje vnutrenneye i vneşneye [polojeniye]”. (s. 72 ve 79). Tuguşeva da “iç” ve “dış” karşıtlığından yararlanarak anlamlandırır.

Amanjolov 2010: *Özⁱçi taş'n tutm'ş tæg biz* “mı mojem ostat'sya (v zatrudnitel'nom polojenii) kak bı predostavleniye samim sebe.” (s. 181 ve 185).

Geng-Wei 2010: *Öz içi taşın tutmuş teg biz* “我们将无救、我们将腹背 (直译: 内外) 受敌= Bize karşı içimiz ve dışımız düşmanla dolu.” (s. 209 ve 216).

Ölmez 2013: *Öz içi taşın tutmuş teg biz* “Biz kendi kendimizi kapana kısırmış gibiyiz” (s. 178 ve 185).

Şirin 2016: *Öz (i)çi t(a)ş(t)n tutm(t)ş t(ä)g biz.* (s. 639).

Ercilasun 2016: *Öz (i)çi taşın tutmuş teg biz* “Kendi içi, dışını tutmuş [içimize kapanmış] gibiyiz” (s. 600-601). Ercilasun notlarında ise “Daha önce *özeçi*, *üzeçi* biçimlerinde okunan kelime ilk defa Malov tarafından *öz içi* şeklinde okunmuştur.” açıklamasını yapar. (s. 642).

Yıldız 2018: *öz äçi atisîn tutmuş tæg biz* “We look, as it were, (someone's) own (paternal) uncle have captured his own nephew”. Yıldız'ın 2018 yılında yayımlanan bu makalesinde *eçi* sözcüğünü ‘amca’; *atı* sözcüğünü ise ‘yeğen’ olarak anlamlandırarak önceki naşirlerden daha farklı bir okuma ve anlamlandırma önermiş olmaktadır.

2. Yeni Bir Okuma ve Anlamlandırma Önerisi

Tonyukuk'un verdiği deyim için önceki satırda anlatılan olaylar ile birlikte düşünmek gerekmektedir. Tonyukuk, Güney yüzünün en başından itibaren yaban hayvanı ve tavşan yiyerek yaşadıklarını, halkın karnının tok olduğunu ifade ettikten sonra Oğuzlardan bir kaçak geldiğini belirtir ve bu kaçığın söylediklerini şöyle anlatır:

T1 G 2 (9) küreg sawı antag tokuz oguz bodun üze kagan olortı tēr tawgaçgaru kunı señünüg idmiş kitañgaru toñra eşimig idmiş saw ança idmiş azkuña türk “kaçığın sözleri şöyleymiş: “Dokuz Oğuz halkının başına bir kağan geçti” der. (Dokuz Oğuzlar)

Çin'e General Ku'yu göndermişler, Kitanlılara Tongra Eşim'i göndermişler. Gönderdikleri haber şöyleymiş: "Sayıları az olan Türkler" (Aydın 2019: 177).

T1 G 3 (10) *yoryyur ermiş kaganı alp ermiş ayguçıs²ı bilge ermiş ol eki kişi bar erser sini tawgaçig ölüртеçi tēr men öjre kıtañig ölüртеçi tēr men bini oguzug* "(öylece) yaşıyorlarmış. Kağanı kahramanmış, danışmanı bilgeymiş. O ikisi var olduğu sürece seni, (yani) Çinlileri öldürecektir", derim. "Doğuda Kitanlıları öldürecektir", derim. "Beni (yani) Oğuzları" (Aydın 2019: 177).

T1 G 4 (11) *ölürteçik tēr men tawgaç bērdin yen teg kıtañ öñdiün yen teg ben y²irdint<a> yan tegeyin türk sir bodun yerinte idi yorımazun usar idi yok kışalim* "öldürecektir", derim. "Çinliler güney taraftan saldırın, Kitanlılar doğu taraftan saldırın, ben kuzey taraftan saldırayım, Türk Sir halkı (oldukları) yerde hiç hareket edemesin. Mümkün olursa tamamen yok edelim." (Aydın 2019: 178).

T1 G 5 (12) *tēr men ol s²awıg eşidip tün udı²ıkım kelmedi küntüz olorsıkım kelmedi an²a ötrö kaganıma ötüntüm an²ca ötüntüm tawgaç oguz kıtañ buçegü kawı<ş>sar* "derim. O sözleri işitince gece uyuyasım gelmedi, gündüz oturasım gelmedi. Ondan sonra kağanıma arz ettim. Şöyle söyledim: "Çin, Oğuz (ve) Kitan bu üçü bir araya gelirse" (Aydın 2019: 178).

Tonyukuk, yukarıda verdiğimiz bu dört satırda gayet açık bir şekilde olan biteni anlatmıştır. Kaçağın verdiği bu istihbarat bilgisinin ardından Tonyukuk'un gece uyuyası, gündüz oturası gelmez. Bu üç düşmanın yani Çinliler, Kitanlılar ve Oğuzların birleşmesi sonucunda hâllerinin nice olacağını, İlderiş Kağan'a arz eder.

Üzerinde durduğumuz deyimın bulunduğu satırın başı *kaltaçı biz* "(arada) kalacağız" biçiminde okunup anlamlandırılabilir. Orkun'un *kelteçi biz* okuyuşunu saymazsak satırın başındaki okuyuş ile ilgili herhangi bir sorun yoktur, yazıtın naşirleri aynı biçimde okumuştur. Deyimin ise daha çok "iç" ve "dış" sözcüklerinin anlam karşıtlığından yararlanarak okunup anlamlandırıldığını söyleyebiliriz. Deyimin bulunduğu yerin estampaj ve resimlerinden şu sonuç çıkmaktadır:

1 : 4 1 2 3 4 5 6 : 7 8 : 9 10 11 : 12 13 14 15 16 17 18 19 20 13

(Radloff 1899: 6)

1 : 4 1 2 3 4 5 6 : 7 8 : 9 10 11 : 12 13 14 15 16 17 18 19 20 13

(Sprengling 1939: 13)

Güncel estampaj

Harfler, hem estampaj hem de çizimlerden açıkça seçilebilmektedir. Buna göre harflerin transliterasyonu: *wzçI : TSN : TWTmstgblz*. Okuma ve anlamlandırma önerimiz ise şöyledir: *Üz (öz?) eçi atasın tutmuş teg biz* “Aksi, kötü ağabey(in), babasını tutmuş (ele geçirmiş) gibi bir hâldeyiz.”

Bizce Tonyukuk’un kötü, aksi ağabey olarak nitelendirdiği Oğuzlardır. Çünkü Oğuzlar, ortak ataları olan Köktürlere karşı hem Çin hem de Kitanlılarla yani düşmanlarla işbirliği yapmıştır. Okuma ve anlamlandırma önerimizdeki sözcüklere tek tek baktığımızda şu bilgiler elde edilebilmektedir:

2.1. Üz (öz?): Sözcük Türk runik harfli eski Türk yazıtlarında yalnızca Tonyukuk yazıtının 34. satırında tespit edilmiştir. Buradaki cümle şöyledir: T 34 (I K 10): *Apa tarkangaru içre saw idmiş bilge toñukuk añig ol üz ol* “Apa Tarkan’a gizli haber göndermiş: “Bilge Tonyukuk kötüdür, aksidir.” (Aydın 2019: 183). Bizce, sözcük *añig* ile ikileme yapmak üzere kullanılmıştır. *Üz (öz?)* ile ilgili kesin veriler bulunmasa da eski Uygurcada *üzte bozta* (TT III/33) ikilemesindeki *üz* ve *boz* için Bang ve Gabain “Hass und andre” anlamını verir (1930: 188-189). Notlarında ise; Pelliot fragmanında da geçen *üz* sözcüğü için Çince *yuan* (怨) anlamının verildiğini belirtir (1930: 207). Gabain, gramerinde de aynı anlamı verir: *üz boz* ‘nefret, kin’ (1988: 306). Clauson *üzte bozta* biçimini *üz-* ve *buz-* fiillerinin emir biçimi olduğunu öne sürer (ED 279a). Clauson, üç farklı *üz*’den üçüncü *üz* maddesinde ise tek örnek olduğunu bildirir. Ancak Tonyukuk yazıtındaki biçimden söz etmez ve *Dîvânu Lugâti’t-Türk*’teki, Atalay’ın *öz* olarak alıp *özne-* fiili ile ilişki kurmasının yanlış olduğunu ifade eder. Ona göre Kâşgarlı’daki *üz kişi* ifadesi bu anlam için belirleyicidir (ED 279a). Sonuç itibarıyla Clauson’ın hususen verdiği üç *üz* sözcüğünün de aradığımız *üz* ‘aksi’ sözcüğü olmadığı anlaşılmaktadır. Talat Tekin de *üz* sözcüğünün eski Uygurca metinlerde genellikle *buz* sözcüğü ile birlikte kullanılarak *üz buz* “nefret, kin” anlamında olduğunu, ayrıca *üz* ve *buz* sözcüklerinden başka *öpke* ile *öpke üz buz* olarak kullanıldığını belirtir (1987: 256)

Tonyukuk yazıtının 34. satırındaki *üz* sözcüğü kimilerince *öz*, kimlerince *üz* okunmuştur. Bu okuma ve anlamlandırmalara da kısaca göz atmak yararlı olacaktır. Örneğin, Rybatzki *öz* okur ve ‘ungehorsam’ anlamıyla verir. Bizce ‘itaatsiz’ anlamı, cümlelerin gelişine göre verilmiştir. Ölmez *üz* okumuş ve ‘aksi’ olarak çevirmiştir (2013: 180 ve 188). Ercilasun ise *öz* okuyarak ‘başına buyruk’ anlamını vermiş (2016: 612-613 ve 703), notlarında ise *Dîvânu Lugâti’t-Türk*’teki *öz* ‘sağır’ sözcüğü ile *ez* ‘sağır’ sözcüğünü ilişkili saydıktan sonra Divan’daki *özne-* ‘isyan etmek, emre uymamak’ fiili ile karşılaştırmıştır (2016: 644).

Gerçekten de *üz* veya *öz* ‘aksi, başına buyruk’ sözcüğü, *özne-* fiili ile ilişkili gibi görünse de *öz/üz* ‘sağır’ sözcüğü ile nasıl bir anlam ilişkisi olduğu anlaşılammıştır.

Bizce *añig* ile ikileme yapılmak ve anlamı kuvvetlendirmek üzere *üz* belki de *öz* sözcüğü kullanılmıştır. Buradan hareket edildiğinde *añig* ‘kötü’ sözcüğüne yakın bir anlam da ancak ‘aksi’, belki ‘başına buyruk’ olabilir. Sözcüğün yalnızca iki sestem oluşması dolayısıyla nasıl okumak ve anlamlandırmak gerektiği konusunda kesin bir sonuca ulaşmak güçtür.

2.2. Êçi: Sözcüğün ‘ağabey’ ve ‘amca’ anlamında tanıklarının olduğunu biliyoruz. ‘ağabey’ ve ‘amca’ anlamlarında bir sözcük olmakla birlikte, sözcüğün başındaki *e* ünlüsünün açık mı kapalı mı olduğu konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Örneğin Clauson, sözcüğü kapalı *e* ile *eçi* maddesinde almışsa da verdiği örneklerde açık *e*’li yazımlar da görülmektedir (ED 20a). Tekin de kapalı *e* ile düşünür ve *içi* madde başı

ile karşılaştırır (2000: 243). Gabain (1988: 263, 274) ve Berta (2004: 134, 150) hem açık hem de kapalı *e* ile verir. Bu akrabalık adıyla ilgili ayrıca krş. (Li 1999: 130-131).

Kapalı *e* sesini farklı bir işaret ile göstermesi bakımından oldukça önemli olan Yenisey yazıtlarında sözcüğün çok sayıda örneği bulunmaktadır:

Barık II (E 6), 2	: <i>éçim</i> ᄃᄃᄃ
Çaa-Höl V (E 17), 2	: <i>éçim</i> ᄃᄃᄃ
Altın-Köl I (E 28), 3	: <i>éçinizke</i> ᄃᄃᄃᄃᄃ
Uybat III (E 32), 17	: <i>éçim e</i> ᄃᄃᄃ
Tuva D (E 51), 1	: <i>éçim</i> ᄃᄃᄃ
Herbis-Baarı (E 59), 8	: <i>éçim</i> ᄃᄃᄃ
Uyuk-Oorzak III (E 110), 4	: <i>éçim</i> ᄃᄃᄃ

Ayrıca sözcüğün, sevgi ve şefkat bildiren *-ç* ekli biçimleri de bulunmaktadır:

Uyuk-Turan (E 3), 6	: <i>éçicim</i> ᄃᄃᄃ
Uybat III (E 32), 1, 13	: <i>éçicim e</i> ᄃᄃᄃᄃᄃ

Yenisey bölgesi örneklerinden anlaşıldığı kadarıyla sözcük kapalı *e* ile yazılmaktadır.

2.3. Ata: ‘Baba’ anlamındaki sözcük eski Türk yazıtlarında şu örneklerde tespit edilmiştir: Doloodoyn 2. satır; Adrianov Koleksiyonundan Bilinmeyen Bir yazıt 2. satır; Talas II 6. satır; Talas III 2. satır; Talas X 2. ve 5. satır; Talas XIV 4. satır; Talas XVI (Taş maske). İsimden isim yapan *+ç* ekli *ataç* sözcüğü ise, Ongi 12, 15, 16, 19; Hangiday 4. satır; Oznaçennaya II (E 104) 2. satır; Şançi III (E 152) 2. satır; Kalbak-Taş I yazıtlarında bulunmaktadır. Ayrıca Tariat yazıtının batı yüzünün 9. satırı ile kuzey yüzünün 2. satırındaki *ataçuk* adı da aynı kökten yapılmış olmalıdır. Büyük kağanlık yazıtlarında ‘baba’ anlamında *kaŋ* sözcüğünü görüyoruz. *Ata* sözcüğünün ‘baba’ anlamında kullanılışı hakkında Clauson ikinci *a* sesinin uzun olduğunu belirtir ancak tanık bulamamış olmalı ki Türk runik harfli külliyattan örnek vermez (ED 40a-b). Ayrıca krş. (Ağca 2019: 269).

2.4. Tut-: Eski Türk yazıtlarında ‘tutmak, yakalamak; (yasa) uygulamak; bir yere yerleşmek; benimsemek’ anlamlarında sıkça kullanılmış bir geçişli fiildir. Yine *tut-* fiilinden yapılmış türevler de yazıtlarda bulunmaktadır. Örneğin, *tutsık, tutul-, tutun-, tutuz-* vs.

3. Değerlendirme

Üz (öz?) *éçi atasın tutmuş teg biz* “Aksi, kötü ağabey(in), babasını tutmuş (ele geçirmiş) gibi bir hâldeyiz.” okuma ve anlamlandırma önerimiz çerçevesinde; *üz éçi* bölümünde *é* ünlüsünün yazılmamış olması normaldir. *TSN* art ünlü bekleyen ünsüzlere gelince *s* harfinin *ş* sesini de okutabilme esnekliğinden dolayı *taşın* da okunabilir. Eski Türk yazıtlarının tümü üzerinde yaptığımız incelemede *taş* ‘dış’ sözcüğü 6 örnekte tespit edilmiştir. Bunlar: Köl Tegin G 12, Bilge Kağan K 14, Tonyukuk 4, Şine Usu G 4, 4, Köjeelig-Hovu (E 45) 4. Bu örneklerin hiçbirinde *s^l* (Ş) harfiyle yazılmamış, tümünde *ş^l* (Y/Y/Λ) ile yazılmıştır. Örneğin, Tonyukuk yazıtında bir kez geçen *taş* sözcüğü de (Y) ile yazılmıştır. Bu verilere göre *TSN* harflerini *taşın* okuma ihtimali zayıflamaktadır.

Tek tereddüdümüz ise *atasın* ‘babasını’ biçimindeki *ata* sözcüğünde ikinci ünlü *a*’nın yazılmamış olmasıdır. Ancak yazıtların tümünü göz önüne aldığımızda bu türden yazım eksikliklerinin olduğunu biliyoruz. Talat Tekin, M. Erdal’ın *Old Turkic Word Formation* adlı çalışmasını tanıttığı yazısında *bintüre* sözcüğündeki *ü* sesinin yazılmamış olmasının doğal olduğunu, “VIII. yüzyılın ilk yarısında Moğolistan bozkırlarında Tunyukuk yazıtını yazan kişiden runik yazının kurallarına istisnasız uymuş olmasını da bekleyemeyiz. Nitekim aynı yazıcı ilk hecedeki *i* ünlüsünü yazmayı da unutmuştur” (2004: 379-380) cümleleriyle yerinde bir tespitte bulunmuştur.

Uzun zamandan beri bu deyim, yukarıda verdiğim okuma ve anlamlandırma ile düşündüğüm hâlde iki farklı yayınevinde toplam altı kez basılan *Orhon Yazıtları* ile 2019 yılında yayımlanan *Türklerin Bilge Atası Tonyukuk* kitaplarımda klasik okuyuş ve anlamlandırma ile vermiştim. Özellikle iki kitabımın da yeni baskılarında, bu önerim çerçevesinde okuyup anlamlandırmak gerektiğini vurgulamak istemiş, ancak konunun tartışılması gerektiğini düşünerek bir makale ile sunmanın daha doğru olacağına karar vermiştim.

4. Sonuç

Bu makalede, Tonyukuk yazıtının 13. (1. taş Güney 6) satırının hemen baş tarafında bulunan ve genellikle *özçe taşın tutmuş teg biz* veya *öz içi taşın tutmuş teg biz* biçimlerinde okunarak *iç* ‘iç’ ve *taş* ‘dış’ sözcüklerinin karıştılgından yararlanılarak anlam verilen deyim *üz* (öz?) *êçi atasın tutmuş teg biz* “Aksi, kötü ağabey(in), babasını tutmuş (ele geçirmiş) gibi bir hâldeyiz.” okunup anlamlandırılması önerildi. Buradaki ‘aksi ağabey’ ile Köktürlere karşı düşmanlarla işbirliği yapan Oğuzların kastedilmiş olabileceği üzerinde duruldu. Sonuç itibarıyla, Tonyukuk, Çinli, Kitanlı ve Oğuzların işbirliği sonucunda zor duruma düşmelerinin nedeninin Oğuzlar olduğunu anlatmak ve bunu da bir deyimle ifade etmek istemiş olmalıdır.

5. Kısaltmalar ve Kaynakça:

- AALTO, P. - G. J. RAMSTEDT - J. G. GRANÖ (1958), “Materialien zu den alttürkischen Inschriften der Mongolei”, *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 60/7: 3-91.
- AĞÇA, Ferruh (2019), *Uygur Harfli Oğuz Kağan Destanı, Metin, Aktarma, Notlar, Dizin, Tipkibasım*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- AMANJOLOV, A. S. (2010), *İstoriya i teoriya drevnetyurkskogo pis'ma*, Almatı: Mektep.
- AYDAROV, G. (1971), *Yazık Orhonskih pamyatnikov drevnetyurkskoy pis'mennosti VIII veka*, Alma-ata: Akademiya Nauk Kazaks koy SSR.
- AYDIN, Erhan (2008), “Tonyukuk Yazıtının 6. Satırında Bir Düzeltme Denemesi: *Böñüsär mi böñräsär mi?*”, *Dil Araştırmaları* 2: 79-86.
- AYDIN, Erhan (2017), *Orhon Yazıtları*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- AYDIN, Erhan (2019), *Türklerin Bilge Atası Tonyukuk*, İstanbul: Kronik Kitap.
- BANG, W. - A. von GABAIN (1930), *Türkische Turfan-Texte III*, Berlin.
- BERTA, Á. (2004), *Szavaimat Jól Halljátok... A Türk és Uygur Rovásrásos Emlékek Kritikai Kiadása*, Szeged: Jate Press.
- ED: CLAUSON, G. (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford: Oxford University.
- ERCİLASUN, Ahmet B. (2016), *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*, İstanbul: Dergâh.
- ERGİN, Muharrem (2011), *Orhun Abideleri*, 45. basım, İstanbul: Boğaziçi.
- GABAIN, A. v. (1988), *Eski Türkçenin Grameri*, Türkçeye çev.: Mehmet AKALIN, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- GENG Shimin (2005), *Gudai tujue wen beiming yanjiu*, Beijing: Zhongyang Minzu daxue chubanshe.

- GENG Shimin - WEI Cuiyi (2010), *Gudai tujueyu yufa*, Beijing: Zhongyang Minzu daxue chubanshe.
- GIRAUD, R. (1961), *L'Inscription de Baïn Tsokto*, Paris: Librairie d'Amérique et d'Orient.
- JOLDASBEKOV, M. - K. SARTKOJAULI (2005), *Orhon Eskertkişterinin Toluk Atlası*, Astana: Kültegin.
- KARJAUBAY, S. (2003), *Orhon Muraları*, Astana: Kül Tegin.
- LI, Y.-S. (1999), *Türk Dillerinde Akralık Adları*, İstanbul: Simurg.
- MALOV, S. Ye. (1951), *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti, teksti i issledovaniya*, Moskva-Leningrad.
- ORKUN, Hüseyin N. (1936), *Eski Türk Yazıtları I*, İstanbul: Türk Dil Kurumu.
- ÖLMEZ, Mehmet (2013), *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları, Metin-Çeviri-Sözlük*, Yenilenmiş İkinci Baskı. Ankara: BilgeSu.
- RADLOFF, W. (1899), *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei (Zweite Folge)*, St.-Petersburg.
- RECEBOV, E. - Y. MEMMEDOV (1993), *Orhon Yenisey Abideleri*, Bakı: Yazıçı.
- ROSS, E. D. - V. THOMSEN (1930), "The Tonyukuk Inscription: "Being a Translation of Professor Vilhelm Thomsen's Final Danish Rendering", *Bulletin of the School of Oriental Studies* 6/1: 37-43.
- RYBATZKI, V. (1997), *Die Toñukuk-Inschrift*, Szeged.
- SPRENGLING, M. (1939), "Tonyukuk's Epitaph: An Old Turkish Masterpiece Introduction, Text, Annotated Scientific Translation, Literary Translation and Transliteration", *The American Journal of Semitic Languages and Literatures* 56/1: 1-19.
- STEBLEVA, I. V. (1965), *Poeziya Tyurkov VI-VIII. vekov*, Moskva: Nauka.
- ŞİRİN, Hatice (2016), *Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- TAUBE, Jacob (2002), "Eine runentürkische Inschrift (Tonyukuk, 01-16) im Lichte von Jean Gebbers Geschichte der Bewusstwerdung (Mit einem Nachtrag zu Tonyukuk 17-32)", Mehmet ÖLMEZ-S.-C. RASCHMANN (Hrsg.): *Splitter aus der Gegend von Turfan (Festschrift für Peter Zieme anlässlich seines 60. Geburtstags)*, İstanbul-Berlin, 333-365.
- TEKİN, Talat (1968), *A Grammar of Orkhon Turkic*, Bloomington: Indiana University.
- TEKİN, Talat (1987), "James Hamilton, *Manuscripts ouïgours du IXe-Xe siècle de Touen-houang*. Tom I-II. Fondation Singer-Polignac, Paris 1986", *Erdem* 3/7: 249-257.
- TEKİN, Talat (1994), *Tunyukuk Yazıtı*, İstanbul: Simurg.
- TEKİN, Talat (1995), *Orhon Yazıtları: Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*, İstanbul: Simurg.
- TEKİN, Talat (2000), *Orhon Türkçesi Grameri*, Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 9.
- TEKİN, Talat (2004), "Old Turkic word formation Üzerine Notlar", Talat TEKİN: *Makaleler II, Tarihi Türk Yazı Dilleri*, (Hızl: Emine YILMAZ-Nurettin DEMİR, Ankara: Öncü Kitap, 372-380.
- THOMSEN, Vilhelm (1935), "Moğolistan'daki Türkçe Kitabeler", Türkçeye çev.: R. Hulusi ÖZDEM. *Türkiyat Mecmuası* 3: 81-119.
- TUGUŞEVA, L. Yu. (2008), *Tyurkskiye runičeskiye pis'mennıye pamyatniki iz Mongolii*, Moskva: İnsan.
- YILDIZ, Hülya (2018), "Proposal for a new Reading of a line in the Tuñuquq Inscription", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 71/4: 375-384.

